

Alle seinen staan op rood

Tijd om aan de noodrem te trekken

Een recensie van *Beschleunigung. Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne*, Hartmut Rosa, Frankfurt am Main 2005

Ron Blom

Het huidige kapitalistische economische systeem is onderhevig aan een steeds hogere circulatiesnelheid van het kapitaal. In honderdsten van seconden kunnen aandelen, obligaties en andere financiële producten gekocht en verkocht worden. Producers en consumers blijven daar bij achter en hebben een veel minder hoge snelheid. Dit leidde tot de bekende en fatale loskoppeling van de financiële markten en de reële economie met als resultaat achtereenvolgens een diepe financiële en daarna een economische crisis.

De versnelling in de maatschappij heeft mede door de economische en financiële liberalisering van de afgelopen decennia een enorme vlucht genomen. Burgers en politici zijn hun greep op de moderne kapitalistische maatschappij kwijtgeraakt. Precarisering is tot een wijdverbreid fenomeen uitgegroeid. We spreken dan niet alleen van de economische aspecten, maar over hoeveel verandering en erosie van zekerheden een mens (en de mensheid) überhaupt eigenlijk kan verdragen?

In zijn boek *Beschleunigung. Die Veränderung der Zeitstrukturen in der Moderne* onderzoekt socioloog en filosoof Hartmut (*what's in a name!*) Rosa de diepere drijfveren en bewegingswetten van mens en maatschappij. Rosa is hoogleraar aan de Friedrich-Schiller-Universität in Jena, met als specialisme de tijdsociologie.

Crisis als snelheidsongeval

De huidige financieel-economische crisis is een regelrecht gevolg van het verliezen van de greep van politici en burgers op hun maatschappij. De crisis heeft de kenmerken van een enorm verkeersongeluk, veroorzaakt doordat sommige auto's sneller rijden dan andere. Het kapitaal is het snelheidsmonster bij uitstek. Met een muisklik verschuiven gigantische sommen financieel kapitaal over de wereld. Kopen en verkopen verlopen mede door de technologische ontwikkelingen steeds sneller.

Moderne maatschappijen worden gekenmerkt door een duizelingwekkende groeiwang. Volgens Rosa is tijd nog schaarser geworden dan olie, met alle mogelijke pathologische neveneffecten van dien. Technologische vernieuwingen gaan nu zo snel dat sommige ouders de wereld van hun kinderen niet meer begrijpen. Vroeger zorgden innovaties nog voor het ingrijpend en structureel veranderen van het leven van ongeveer elke twee generaties. Nu voltrekken zich binnen het tijdsbestek van één generatie meerdere fundamentele transformaties.

De nieuwe moderne technologieën hebben ons, als gevolg van keuzevermeerdering en groeiprocessen, ongetwijfeld tijdswinst opgeleverd. Maar tegelijkertijd lijden mensen als nooit tevoren onder het gebrek aan tijd en aan tijdsdruk. Waar ligt dat aan? Rosa legt een verband tussen groei en versnelling. Het gebruik van e-mail vormt hiervan een sprekend voorbeeld. Voor het verzenden van tien berichten heb je nog maar de helft van de tijd nodig, die je voorheen behoefde voor het schrijven van brieven. Maar je leest en schrijft vandaag de dag niet tien, maar vijftig of meer berichten per dag. De snelheid is lineair opgelopen, maar de omloopsnelheid is exponentieel toegenomen.

Op zich bestaat dit fenomeen al langer, maar het tempo wordt steeds hoger. Met die ene muisklik worden miljoenen verdiend, terwijl het consumeren van het product nog niet eens is begonnen. Men kan zelfs winst maken zonder te produceren, bijvoorbeeld in het geval van transacties op de financiële markten. De vaart van die handel is anders dan die van de reële economie. De band tussen die twee is verbroken. Er is sprake van desynchronisatie

Volgens Rosa is de huidige economie er dan ook in geslaagd om het kopen van het consumeren te scheiden. Mensen schaffen steeds meer aan, maar ze consumeren feitelijk niet wezenlijk meer. We kopen kleding die we niet dragen, boeken die we niet lezen, CD's die we niet beluisteren. Problematischer wordt het wanneer je geen goederen meer koopt, maar financiële 'producten' en op die wijze bijdraagt aan de hiervoor genoemde ont koppeling van de financiële markt en de reële economie.

De Verlichting

Sinds de Verlichting wordt snelheid als iets dynamisch en positiefs beschouwd. Economische groei belooft meer welvaart en dat zou vervolgens weer zorgen voor een autonome, bevrijde en gelukkige mens. Dit vormde lange tijd de hoeksteen van het vooruitgangdenken en dus van de heersende ideologie in de moderne tijd. Bovendien had dit idee ook invloed op het progressieve socialistische gedachtegoed.

Ironisch genoeg zijn we nu op de grenzen gestuit. De groei is gestagneerd en snelheid lijkt een doel op zichzelf te worden. Om ons huidige welvaartspeil te behouden moeten we steeds harder hollen en werken. Maar maakt dit ons gelukkig? We werken en jakkeren om te kunnen leven, maar we hebben nauwelijks tijd om ervan te genieten.

Overall ziet Hartmut Rosa dan ook uitvalsverschijnselen. Steeds meer mensen kampen met depressies, het ziektebeeld van deze tijd. Velen hebben last van *burn-out*-verschijnselen. Weer anderen zenderen zich af. Zij stappen uit. Ze mediteren in het bos of beginnen een bed & breakfast op het platteland als pleisterplaats langs de *highway to hell*. Maar om gebruik te maken van deze 'tijdeilanden', vrij van tijdsdruk, moet je eerst extra hard gewerkt hebben voor een goed pensioen. In de praktijk draag je dus eerst bij aan de acceleratie in je leven om die vervolgens te kunnen ontlopen.

Vier uren werkdag

Een van de uitgangspunten van de vroege arbeidersbeweging was het verkorten van de werkdag. Vanuit het rijk van de noodzakelijkheid zouden we op een gegeven moment het rijk van de vrijheid betreden. Fameus was de formule van drie maal acht: acht uur werken, acht uur vrije tijd en acht uur slapen. De hoop was dat met het groeien van de arbeidsproductiviteit er steeds minder lang gewerkt hoefde te worden om in het levensonderhoud te voorzien. We hebben nu immers de wasmachine, de magnetron en de auto. De waarschuwing voor de gevaren van te veel aan vrije tijd, zoals we die enkele decennia hiervoor nog hoorden, was echter voorbarig. Ondanks alle hulpmiddelen en een toename van het aantal vrouwelijke betaald werkenden zijn al die toekomstverwachtingen omgeslagen in het tegendeel. Natuurlijk is verplaatsen per auto sneller dan te voet en wast de wasmachine sneller dan met de hand. Toch komen we elke dag tijd tekort. We leggen nu immers veel grotere afstanden af en wassen niet meer wekelijks maar iedere dag. We hebben het gevoel opgejaagd te worden en we missen de tijd voor onszelf. Het voelt tegenwoordig alsof we leven om te werken. Het rijk van de vrijheid lijkt verder weg dan ooit.

Het systeem en het individu

De *rat race* is zo krachtig dat je er nauwelijks of niet aan kunt onttrekken. Geef je over, verzet is zinloos, lijkt het motto te zijn. Wie zich toch verzet loopt het risico het slachtoffer van *stress* te worden. Wellicht is het *go with the flow* kiezen van eigen prioriteiten nog het maximaal haalbare.

In de afgelopen periode is de economie drastisch geliberaliseerd. Dit zou, samen met loonmatiging, werkgelegenheid opleveren (de bedrijvigheid ten goede komen) en de innovatie prikkelen. De markten werden geacht zichzelf te corrigeren en te reguleren.

Het dwangaspect van de versnelling van de maatschappij wordt dus niet alleen gevoed en versterkt door technologische ontwikkelingen – want daar zou men zich nog aan kunnen proberen te onttrekken – maar ook door economische omstandigheden. Stijgende huurprijzen dwingen ons verder van het werk te wonen en langer te reizen. De intensivering van de arbeid doet de werkdruk toenemen. De baas wil steeds vaker dat we altijd bereikbaar zijn. Bovendien verwacht hij dat we beschikken over de meest uiteenlopende kennis van computers en programma's. Om in het levensonderhoud te voorzien, moet men meerdere banen hebben (de opkomst van de *working poor*).

De economische liberalisering kwam tevens voort uit het steeds meer aan het daglicht tredende onvermogen van de kapitalistische parlementaire democratie om de economische ontwikkelingen bij te benen. En omdat consensus steeds moeizamer tot stand zal komen, zal dit bestuurlijke proces alleen nog maar verder achter de zaken aanlopen.

Zorgvuldige democratische besluitvorming kost tijd. Daar was de socialistische beweging zich van bewust. Vandaar ook de wens van de arbeidersbeweging om het aantal werkuren te verminderen. Zo zou er meer tijd overblijven om de eigen omgeving vorm te geven en sociaal te beheren. Dat is hard nodig, maar tegelijkertijd ook niet eenvoudig.

Veel problemen zijn tegenwoordig meer dan vroeger grensoverschrijdend. De maatschappijen zijn multicultureler en complexer. Mede daarom is er meer tijd nodig om afgewogen beslissingen te nemen. Maar politici en ambtenaren kunnen de versnelling van de kapitalistische vrije markteconomie niet bijhouden. Weer een extra reden om te dereguleren. De remmingen zijn weg en we kunnen niet meer bij het stuur, terwijl de snelheid duizelingwekkende vormen aanneemt. Kortom, de combinatie van versnelling en liberalisering resulteert in een fundamentele crisis van de burgerlijke parlementaire democratie, die zich steeds verder zal verdiepen.

Ingrijpen op Europees niveau

Op bovennationaal niveau zegt de Europese Unie (EU) de financiële sector te willen reguleren door onder meer beter en stringenter toezicht op de banken. Ironisch genoeg is het juist diezelfde EU die in vergaande mate heeft bijgedragen aan de deregulering (akkoord van Lissabon) en ruim baan gaf aan de vrije marktwerking. Het kan zijn dat competitie goed is, zo schrijft Hartmut Rosa maar hij acht deze te ver doorgeslagen. In bijvoorbeeld het onderwijs en de wetenschappelijke wereld worden docenten en wetenschappelijk medewerkers steeds meer afgerekend op het geld dat ze binnenhalen (Bologna-proces). Publicaties en onderzoeksresultaten spelen een steeds kleinere rol. Toegenomen concurrentie heeft de versnelling een geweldige impuls gegeven. Alles moet efficiënter. Maar de verschillende oplossingen die de diverse Europese landen kiezen, en het daaruitvolgende compromis

van de gezamenlijke lidstaten, resulteren in een Europese politiek die nog trager en stroperiger is dan die van de nog immer dominante natiestaten. De snelheid waarmee de financiële markten reageren en anticiperen op EU besluiten, toont de hulpeloosheid van de politici. Zij lopen achter de zaken aan. Verliezen in de financiële wereld worden gesocialiseerd en de winsten geprivatiseerd.

Zowel het zogeheten Rijnlandmodel als het Angelsaksische type van het kapitalisme functioneren volgens de logica van de dynamische stabilisering. Maar de Angelsaksische variant van het kapitalisme staat garant voor hogere reproductiesnelheden dan het West-Europese corporatistische Rijnlandmodel. Onder Angelsaksische verhoudingen krijgt het kwaad – in de vorm van een expansief, vrijgelaten en ongehinderd kapitalisme – veel meer mogelijkheden. Maar dit zijn relatieve verschillen.

De schijnbaar niet te stoppen onderwijsvernieuwingen, die al beginnen op het laagste en vroegste niveau, zijn allemaal gericht op het klaarstomen van de ‘flexmens’ van de toekomst. We worden geacht langer en intensiever te werken, vele verschillende vaardigheden te beheersen, bereid te zijn om multi-inzetbaar te zijn en voor steeds meer zaken zelf verantwoordelijkheid te nemen. Dit alles draagt bij aan een zekere ‘flexgekte’ en ‘keuzestress’.

Verkapte marxist?

Veel van de door Rosa genoemde fenomenen doen enigszins denken aan de voorspelling van Karl Marx dat de productieverhoudingen uit elkaar zouden springen door de revolutionaire groei van de productiekrachten. Hartmut Rosa is geen verkapte communist en zegt van zichzelf ook dat hij geen marxist is. En dat is op zichzelf natuurlijk ook niet zo’n interessante discussie. Karl Marx en zijn vriend Friedrich Engels leefden tenslotte ongeveer anderhalve eeuw geleden. De tijd heeft met andere woorden niet stil gestaan. Toch voelt Rosa zich geboeid door wat de beide communistische polyvalente onderzoekers volgens hem overtuigend neerschreven in hun uitgebreide *oeuvre* over de ontwikkelingswetten van het kapitalisme. Het kapitalisme noemden zij een fascinerend systeem, dat ons echter op een dag ook zou overmeesteren.

Rosa is echter van mening dat Marx de economische basis wat al te uitsluitend als drijfveer van de moderne dynamiek heeft opgevat. Volgens de Duitse socioloog is de versnellingslogica nog krachtiger, en grijpt deze nog dieper in op de structuren van moderne maatschappijen dan louter op de economische onderbouw. Ook in het culturele waardepatroon, kortom in de bovenbouw zijn de gevolgen veelomvattend.

Paradoxen

Rosa signaleert in zijn sociologische studie enkele opmerkelijke paradoxen. De mensheid wil steeds sneller, maar daardoor volgt juist stilstand. Denk aan de files, de economische crisis en de uit het teveel-in-te-korte-tijd-willen voortkomende depressiviteit. Een tweede paradox is het sparen van tijd. De tijd die we door het gebruik van huishoudelijk apparatuur of door snellere transportmogelijkheden uitsparen, leidt niet tot minder reizen en onderweg

zijn. De afstand tussen wonen en werken neemt geweldig toe en we reizen meer en vaker. Een volgende paradox betreft onze beleving van tijd. Vanaf de zestiger jaren nam de vrije tijd toe, net als de gevoelde tijdsdruk. Een vierde paradox gaat over onze drijfveren in het leven. Men wil oud worden en tegelijkertijd niet oud zijn, we willen in ons leven alles gedaan hebben, maar nemen geen tijd om de ervaringen te verwerken. Rosa borduurt hier voort op een groot aantal andere wetenschappers als Émile Durkheim, Max Weber, Karl Marx en Paul Virilio, om er maar enkele te noemen.

Domeinen van versnelling

In zijn boek bespreekt Rosa tevens drie domeinen waarin sprake is van versnelling. Ten eerste gaat het vanzelfsprekend om de technologische versnelling in de vorm van de transport- en communicatierevolutie. Je komt sneller elders in de wereld, en via het internet komt de wereld sneller bij je in huis. Maar ook stijlen en modes wisselen elkaar sneller af, mensen verhuizen vaker, en ze veranderen ook meer dan vroeger van partner, beroep en energieleverancier. Dit wordt gecombineerd met een gevoel dat je alles mee moet maken en niets mag missen. Carrière, kinderen, verre vakanties; het moet allemaal hier en nu, want je moet tenslotte geweldig leven. *Speeddaten, multitasking, fastfood* (kant- en klaarmaaltijden krijgen steeds meer schapruimte in de supermarkten) – zelfs onze pauzes proberen we in te vullen met nieuwe ‘nuttige’ activiteiten. Het onderscheid tussen werken en vrije tijd zal in de toekomst mede door het zogenaamde ‘nieuwe werken’ in toenemende mate vervagen. Voor vrouwen in een patriarchale maatschappij zal dit zeker verstrekkende gevolgen hebben. Al deze technische, economische, sociale en psychische versnellingen grijpen op elkaar in, versterken elkaar en hebben invloed op de genoemde paradoxen.

Rosa baseert zich hierbij uitgebreid op studies van diverse wetenschappers die zich bezighouden met het postmodernisme in de meest brede zin van het woord: als cultureel fenomeen, maar ook vanuit sociologische of economische hoek. Door hem geciteerde hedendaagse auteurs zijn onder andere David Harvey, Frederic Jameson en Manuel Castells.

Televisie

Op het vlak van vervreemding is dat wat het in het marxisme en in andere socialistische theorieën ontwikkeld is nog zeer modern en opvallend bruikbaar. Rosa bespreekt bijvoorbeeld onze beleving van de vrije tijd. Aan het populaire tijdverdrijf televisie kijken besteden we gemiddeld veertig procent van onze vrije tijd. Opmerkelijk is dat op basis van onderzoek blijkt dat we achteraf bijna altijd toegeven dat het verkwiste en verspilde tijd was. En daarmee bevinden we ons in een vicieuze cirkel. Waarom doen we dat? Andere tijdsbestedingen vergen eerst inspanning (boeken lezen, musiceren, etc.) en leveren pas daarna een beloning op. Maar we voelen ons gehaast. De televisie geeft als moderne drugsvorm een snel intredend gevoel van voldoening, maar bij het uitschakelen ervan voelen we de leegte.

Naast het analyseren van het televisiekijken, behandelt Rosa in zijn boek ook de hedendaagse ziektes depressiviteit, diverse vormen van verslaving en *burn-out*. Steeds meer mensen voelen dat ze niet meer meekunnen. Ze vallen buiten de boot.

De versnelling overschrijdt steeds weer nieuwe grenzen en beantwoordt steeds minder aan de werkelijke behoeften van de mens. We hebben het tegenwoordig over *speeddaten*, de virtuele vrienden van *Facebook* komen in de plaats van het investeren in werkelijke vriendschap, onderzoeksjournalistiek wordt verdrongen door *soundbites* van twintig seconden... Zelf de taal wordt getransformeerd tot *tweeten* met medeklinkers en *chatten* met smiletjes.

Machinebestormer

Hartmut Rosa's boek vormt zo een omvattende en treffende diagnose van het veranderingsproces van de tijdstructuren in de moderne kapitalistische tijd: een hedendaags, met postmodernistische en postfordistische kenmerken gepokt en gemazeld kapitalisme, dat zich wellicht in de nadagen van zijn bestaan bevindt. Het gaat om een economisch, ideologisch en politiek systeem dat steeds meer dreigt vast te lopen, en de grenzen van zijn mogelijkheden lijkt te hebben bereikt. Niets is natuurlijk uitgesloten. Ongetwijfeld zal een dynamisch systeem als het hedendaagse kapitalisme door haar eigen wetmatigheden voortgedreven worden, maar het aantal afslagmogelijkheden lijkt inmiddels beperkt. De uitbuiting kan door middel van flexibilisering en precarisering opgevoerd worden, maar diezelfde producenten worden ook geacht om als consumenten gerealiseerde producten aan te schaffen. Maar dit is vooral de harde economische kant van de problematiek. In zijn studie toont Rosa overtuigend aan dat dit alles veel verder strekkende sociologische consequenties heeft.

Hij acht een fundamentele reflectie noodzakelijk. Mensen moeten een spiegel voorgehouden krijgen. Ons leven is ondanks de ideologie van de Verlichting niet steeds vrijer geworden. Met ons jachtige leven dreigen we af te stevenen op een totalitair systeem, dat zelfs niet meer de pretentie van een parlementair democratisch bestel kan hooghouden. Het creëren van nieuwe hoop is urgenter dan ooit. De vrijheidsbelofte van de Verlichting omvatte zelf een dynamiserend moment. Het probleem ligt niet alleen in de economische verhoudingen, maar in het gehele maatschappelijke stelsel die de moderne samenlevingen vormen.

Rosa is geen moderne Luddiet en machinebestormer. Wel propageert hij een zekere onthaasting. Dat is overigens niet nieuw. Zo schreef de Britse historicus E.P. Thompson al over arbeiders in de 19e eeuw die zich verzetten tegen geregelde werktijden op de fabriek; en sloegen hippies demonstratief hun horloges kapot. Ook punks weigerden zich te onderwerpen aan burgerlijke ideeën over tijdsritme (door overdag te slapen en 's avonds wakker te zijn), over tijdsbesteding (door doelloos rondhangen in plaats van werken) en over carrière (*hard work pays off later, being lazy pays off now*).

Ons streven moet volgens Rosa zijn een relatie te ontwikkelen ten aanzien van drie vormen van tijd. Ten eerste met de eigen levenstijd; de levensfase waarin we ons bevinden tegenover de daaraan voorafgaande jaren en onze toekomst. Vervolgens met de hedendaagse maatschappelijke cultuur, die we over het algemeen opvatten als ‘met je tijd meegaan’. Tenslotte moeten we onszelf beschouwen in relatie met de geschiedenis van de mensheid, waarvan wij het meest recente hoofdstuk schrijven. Het gaat hierbij om het totaal, om de samenhang van de onderdelen.

Grijpen naar de noodrem

Handelen is noodzakelijk. Daarbij hoeven we weinig of niets te verwachten van de systeemtrouwe economen. De economische wetenschap draagt tenslotte een bijzonder grote verantwoordelijkheid voor de huidige ramp. En toch moeten diezelfde experts die de crisis veroorzaakt hebben, deze volgens de politici ook weer oplossen. Dat lijkt erg op de kat op het spek binden. Het grote gevaar is dat we gewoon op dezelfde weg voortgaan. Het valt sterk te betwijfelen of de politiek machtig genoeg is om de controle te herwinnen en het tempo van de kapitaalscirculatie te temperen.

Een goed aanknopingspunt voor links in deze constellatie vormt wellicht de aloude ‘strijd om tijd’. Het tegen de achtergrond van de verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd wederom terugbrengen van de werktijd (productie), is een belangrijk strijdterrein. Maar dat moet gecombineerd worden met een gevecht voor meer, daadwerkelijk vrije tijd (reproductie). De voorwaarden voor een realisatie van het oude prestalinistische communistische ideaal zijn zodanig gerijpt, dat het oogsten geen langer uitstel kan velen. Wordt het socialisme of wordt het barbarij?

Hartmut Rosa is zelf overigens niet zo optimistisch gestemd over de mogelijkheden om het tij te keren. Hij haalt daarbij een treffend citaat aan van Walter Benjamin: ‘Marx sprak over revoluties als de locomotieven van de geschiedenis. Maar misschien is het wel helemaal anders. Wellicht vormen de revoluties een greep naar de noodrem van het met deze trein meereizende mensengeslacht.’ Rosa besluit zijn boek met een verwijzing naar de Franse sociale wetenschapper Pierre Bourdieu. Deze stelde vast dat de sociologie niet kan rusten voordat deze de maatschappij middelen kan aanreiken, die de onlosmakelijk met de maatschappijordening verbonden tendensen kunnen tegenwerken. Wellicht is dat deterministisch, maar wie vroeger vliegtuigen wilde bouwen, moest eerst de zwaartekracht begrijpen en overwinnen. Tegenwoordig bestaat de opgave hieruit: om de wetten te overwinnen, die de uitvinding van het vliegtuig mogelijk maakten.